

مریم حیدریان آقاخانی^۱ علی اصغر نقی پور برج^۱ قاسمعلی دیانتهی تیلکی^۲

چکیده:

سیر قهقرایی مراتع ایران در درجه اول مربوط به زیادی دام در مرتع وفقدان مدیریت چرای مناسب در مراتع کشور می‌باشد. هرچند عوامل دیگری در این فرآیند تخریبی دخالت دارند اما مدیریت مرتع و در نتیجه شیوه‌های بهره‌برداری از این منبع به گونه‌ای است که روند را تسریع می‌کند. مراتع ایران با وسعت 90 میلیون هکتار و تولید 5885 تن علوفه T.D.N، ظرفیت 16 میلیون واحد دامی را دارد. در صورتی که آمار و ارقام نشان می‌دهد که فشار دام بر مراتع معادل دو برابر توان تولیدی آن می‌باشد. از سوی دیگر جمعیت دامدار بهره‌بردار از مراتع کشور نیز در سالهای اخیر از رشد چشمگیری برخوردار بوده است. نتیجه وضع موجود، تخریب روزافزون عرصه‌های مرتعی و هدر رفتن آب و خاک کشور و ایجاد سیل و طغیان‌های عظیم است. از بین رفتن ترکیب مطلوب رستنی‌ها و جایگزینی گونه‌های مهاجم و فقر روزافزون دامداران وابسته به مراتع و بخصوص عشایر از دیگر نتایج این فرآیند تخریبی است.

ایجاد تعادل بین تولید مرتع و دام علیرغم ظاهر ساده، یکی از مباحث پیچیده اقتصادی و اجتماعی است که باید برای آن راه‌حلهای منطقی و شیوه‌های مناسب معرفی گردد. این امر در هر یک از مناطق رویشی و نیز در هر ایستگاه منطقه‌ای، شیوه و تکنیک خاص خود را می‌طلبد. آنچه مهم است آن است که دامدار به دنبال کسب درآمد سالانه خود است و با توجه به وضع مالکیت موجود مراتع، سعی در بهره‌برداری هرچه بیشتر از مراتع جهت تعلیف دام خود دارد. کاستن تعداد دام ممکن است منافع وی را تامین نکند و تولید دام را به تولید بالقوه آن نزدیک ننماید. به همین دلیل در مقابل

¹ دانشجویان کارشناسی‌ارشد مرتعداری دانشگاه تربیت مدرس

² عضو هیات علمی گروه مرتعداری دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تربیت مدرس

شکست مواجه می شود.

بنابراین در رابطه با تعادل دام و مرتع دو راه حل قابل بررسی است:

1- اصلاح و احیا مراتع به منظور افزایش تولید آنها به حدود سه برابر تولید فعلی امکانپذیر است.

2- کاهش تعداد دامدار به حدود $1/3$ تعداد فعلی که مشکل است.

راه حل اول مستلزم صرف هزینه نسبتاً زیاد و انجام تحقیقات کاربردی لازم در امر مدیریت مراتع بر حسب مناطق رویشی مختلف می باشد که در نهایت منجر به معرفی الگوهای مناسب مدیریتی خواهد شد. راه حل دوم با مقاومت دامداران و حقوق عرفی آنها مواجه شده و از نظر سیاستهای اشتغال در مقیاس ملی با دشواری روبه رو می شود. زیرا برای این خیل عظیم دامدار (حدود 400 هزار خانوار) باید مشاغل جدید تدارک دید که خود نیاز به تخصیص منابع مالی هنگفتی دارد. به هر حال به نظر می رسد راه حل اول منطقی تر باشد. بدین منظور شیوه های اصلاح و احیاء و افزایش عملکرد مراتع با استفاده از جمیع تکنیکها و روشها باید در ایستگاههای مطالعاتی مورد بررسی دقیق قرار گیرد .

واژه های کلیدی: تعادل دام و مرتع، دامدار، مدیریت مراتع

مراتع کشور در حدود 54 درصد خاک میهن اسلامی ما را در بر می گیرند، که این میزان معادل 90 میلیون هکتار از سطح کشور می باشد. این عرصه وسیع، حیاتی ترین بستر توسعه پایدار محیط زیست و پدیده های اکولوژیک محسوب می گردد. مراتع کشور دارای غنی ترین فلور گیاهی جهان بوده و بیش از 6000 گونه گیاهی در آن ادامه حیات می دهند و شاید یکی از مهمترین منابع ژنتیکی موجود به شمار آید. این عرصه پهناور به عنوان عرصه تولید کننده آب و حافظ خاک و در نتیجه به عنوان عرصه اقتصادی و زیربنای کشاورزی کشور، نقش انکارناپذیری را ایفا می نماید.

بر اساس جدیدترین آمار و اطلاعات موجود، در حال حاضر، نزدیک به 93 میلیون واحد دامی به نحوی در طول سال به مراتع کشور وابسته اند. مراتع کشور قادرند که در وضعیت کنونی 5885 تن علوفه T.D.N تولید کنند، در صورتی که نیاز دامهای وابسته در زمان بهره برداری از مرتع نزدیک به 10474/45 تن بوده و یا به نحوی از مراتع برداشت می گردد. این ارقام نشان می دهند که فشار دام بر مراتع معادل دو برابر توان تولیدی آن است. طبق گزارش کارشناسان بخش مرتع و آمار منتشر شده توسط سازمانهای دولتی مربوطه، سالانه معادل خاک زراعی 800 هکتار از اراضی کشور در اثر فرسایش از دسترس تولید و چرخه آن خارج می گردد. نمونه این معضل را می توان در سیل- های جاری شده در کشور مشاهده نمود.

مراتع در ذخیره سازی و تولید آب ، که در حقیقت انسان بدون آن قادر به زیستن نمی باشد نقش حیاتی و تعیین کننده ای دارد. در آینده نه چندان دور این مایه حیات دست آویز منازعات جهانی خواهد شد. در کشور ایران که متوسط بارندگی سالانه از 240 میلی متر تجاوز نمی کند اثرات مفید مرتع را در ذخیره سازی این مقدار اندک نزولات می توان به خوبی دریافت. ذخایر ژنتیکی گیاهی و حیوانی یا فون و فلور موجود در عرصه مراتع، اهمیت مراتع را چندین برابر می نماید. امروزه ذخایر ژنتیکی جهان مربوط به کشور خاصی نبوده، بلکه یک ثروت همگانی است و به تمام جهان تعلق دارد.

تولید فرآورده‌های دارویی، صنعتی و غذایی که ارزش آنها در اقتصاد خرد و کلان کشور و اشتغال و اشتغال زایی در مرتع با صرف کمترین هزینه در مقایسه با سایر موارد از مهمترین نقشهای مرتع و مرتعداری است. رشد بی رویه جمعیت و نیاز این جمعیت به امکانات زیستی، رفاهی، دفاعی، کشاورزی، صنعتی، غذا و در نهایت نیاز به فرآورده‌های پروتئینی و لبنی سبب گردیده است که هر روزه از سطح مراتع کشور کاسته شده، در نتیجه فشار بر مراتع افزوده گردد.

بررسیها و اتفاق نظر کارشناسی حاکی از آن است که در بین عوامل موثر در سیر قهقرایی مراتع، تعداد زیاد دام در مرتع از جمله مهمترین عوامل می‌باشد. در حال حاضر تعداد دام موجود در مراتع دو برابر تعداد دام مجاز است. این امر سبب شده است تا دامهای موجود از تغذیه کافی برخوردار نشوند و در نتیجه طبق بررسی‌های انجام شده وزن دامهای وابسته به مراتع یعنی گوسفند و بز به ترتیب از 30 و 26 کیلوگرم به 18 و 12 کیلوگرم به ازای هر راس برسد. صرفنظر از کاهش وزن دام، تعداد زیاد دام در مرتع باعث فرسایش بیشتر خاک و تخریب پوشش گیاهی می‌شود و به علت چرای طولانی مدت باعث تغییر قابل توجه ترکیب گیاهی و سوق مرتع به پوششی از گیاهان نامطلوب می‌گردد.

تعادل دام و مرتع:

ایجاد تعادل بین تولید مرتع و دام علی‌رغم ظاهر ساده، یکی از مباحث پیچیده اقتصادی و اجتماعی است که باید برای آن راه‌حلهای منطقی و شیوه‌های مناسب معرفی گردد. این امر در هر یک از مناطق رویشی و نیز در هر ایستگاه منطقه‌ای، شیوه و تکنیک خاص خود را می‌طلبد. آنچه مهم است آن است که دامدار به دنبال کسب درآمد سالانه خود است و با توجه به وضع مالکیت موجود مراتع، سعی در بهره‌برداری هرچه بیشتر از مراتع جهت تغلیف دام خود دارد. کاستن تعداد دام ممکن است منافع وی را تامین نکند و تولید دام را به تولید بالقوه آن نزدیک ننماید. به همین دلیل در مقابل پیشنهاد کاهش تعداد دام به طرق مختلف مقاومت می‌کند. از طرف دیگر طبق بررسی‌های انجام شده، تعداد سرانه دام هر خانوار دامدار وابسته به مراتع حدود 75 واحد دامی است (جدول 1). با

توجه به اینکه حدود 30 درصد این تعداد در زمره دامهای حذفی محسوب می‌شود. همین تعداد دام که در مجموع 2 برابر ظرفیت مراتع هستند نیز هزینه‌های زندگی یک خانوار دامدار را تامین نمی‌کند. بهمین دلیل اصرار بر حذف دام مازاد در عمل با شکست مواجه می‌شود.

بنابراین در رابطه با تعادل دام و مرتع دو راه حل قابل بررسی است:

1- اصلاح واحیا مراتع به منظور افزایش تولید آنها به حدود سه برابر تولید فعلی امکانپذیر است.

2- کاهش تعداد دامدار به حدود $1/3$ تعداد فعلی که مشکل است.

راه حل اول مستلزم صرف هزینه نسبتاً زیاد و انجام تحقیقات کاربردی لازم در امر مدیریت مراتع بر حسب مناطق رویشی مختلف می‌باشد که در نهایت منجر به معرفی الگوهای مناسب مدیریتی خواهد شد. راه حل دوم با مقاومت دامداران و حقوق عرفی آنها مواجه شده و از نظر سیاستهای اشتغال در مقیاس ملی با دشواری روبه رو می‌شود. زیرا برای این خیل عظیم دامدار (حدود 400 هزار خانوار) باید مشاغل جدید تدارک دید که خود نیاز به تخصیص منابع مالی هنگفتی دارد. به هر حال به نظر می‌رسد راه حل اول منطقی‌تر باشد. بدین منظور شیوه‌های اصلاح و احیاء و افزایش عملکرد مراتع با استفاده از جمیع تکنیک‌ها و روشها باید در ایستگاه‌های مطالعاتی مورد بررسی دقیق قرار گیرد. سرانجام نسخه‌ای عملی برای چنین تولیدی در غالب مراتع ترویجی به نمایش گذاشته شود. آنگاه با همکاری دامداران می‌توان مراتع واگذار شده به آنها را به تولید بالقوه نزدیک کرد. دامداران امروزه به عنوان عامل اصلی تخریب و نابسامانی مراتع تلقی می‌شوند، در امور حفظ، نگهداری و احیا و اصلاح مراتع، علاقه چندانی از خود نشان نمی‌دهند. این موضوع معلول نداشتن انگیزه کافی در امر اداره درازمدت مراتع و عدم احساس مالکیت برای فعالیتهای اصلاحی و احیایی می‌باشد. بررسی راهها و انگیزه‌های کافی جهت مشارکت دامداران در امر اداره مراتع یکی از اهداف عمده مدیریت مشارکتی مردم می‌باشد. انگیزه‌های فعالیت و سرمایه‌گذاری در امر مدیریت مراتع در مناطق مختلف متفاوت است و از این رو باید به صورت دقیق مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد.

جدول 1- آمار تفکیک دام کوچک کل کشور بر اساس نوع بهره‌برداری در طبقات مختلف دام (1)

روستایی دامدار		دامدار روستایی		دامدار عشایری		کل دام کوچک		دامدار کل کشور		طبقات
دام	جمعیت	دام	جمعیت	دام	جمعیت	درصد	تعداد دام	درصد	خانوار	تعداد دام (رأس)
5396949	599661	3047040	200000	340200	18900	11/28	8784187	49/51	818560	کمتر از 20
3124440	71010	11654970	350000	2438530	56710	22/11	17217942	28/90	477710	20-49
8521389	670671	114702010	550000	2778730	75610	33/39	26002129	78/41	1296270	جمع
5199286	62642	7188246	96257	2600000	45000	20/53	15987532	12/33	203890	50-99
436800	3947	8924677	61843	6742800	37460	20/68	16104343	6/25	103240	-199
-	-	8425200	24780	7920000	19800	18/83	14663674	2/69	44580	100
-	-	1925040	3120	1509840	2160	6/57	5116322	0/32	5280	-499
										200
										بیش از 500
14157442	737260	41165486	736000	22551072	180000	100	77874000	100	1653260	جمع

پیشنهادهات:

به منظور حصول نتیجه، موارد زیر را می‌توان به عنوان راهکارهای عملی برای لحاظ کردن در برنامه ریزی کلان منابع طبیعی کشور علاوه بر اعمال مدیریت صحیح و اجرای برنامه‌های اصلاح و توسعه مراتع به طور خلاصه پیشنهاد نمود:

1- ترویج و توسعه زراعت گیاهان علوفه‌ای

حفظ و گسترش فعالیت دامداری در کشور الزاماً در ارتباط با توسعه زراعت و به ویژه توسعه زراعت گیاهان علوفه‌ای است. به عبارتی، با توجه به شرایط اکولوژیک مناطق مختلف کشور می‌بایست زراعت گیاهان علوفه‌ای ترویج و گسترش یافته و سهم علوفه دستی در تغذیه دام وابسته به مراتع کشور افزایش یابد و شیوه دامداری کاملاً متکی به مرتع به شیوه دامداری متکی به زراعت و نیمه متکی به مرتع تغییر یابد. یونجه، شبدر و اسپرس مهمترین گیاهان علوفه‌ای هستند که زراعت آنها می‌بایست مورد حمایت قرار گیرد.

2- اصلاح تولید علوفه

استفاده از گونه‌های با خوشخوراکی بالاتر و با فصل رشد طولانی‌تر در احیا و اصلاح مراتع و همچنین کاربرد لگومها در ترکیب گونه‌ای مراتع (به دلیل ارزش غذایی بالاتر و همچنین اصلاح خاک) می‌توان نام برد. کوددهی و آبیاری از راهکارهای دیگر در جهت اصلاح مراتع و ازدیاد علوفه می‌باشد.

3- استفاده دو منظوره از زراعت غلات

استفاده دو منظوره از زراعت از دیر باز یکی از ساده‌ترین و عملی‌ترین راههای تامین علوفه مورد نیاز کشور بوده است. چیدن و یا چرای مستقیم دامها از علوفه مزارع غلات می‌تواند اثرات سوء ناشی از فشار چرای دام را بر روی مراتع در فصول نامساعد سال (پاییز، اواخر زمستان و اوایل بهار) و قبل از موعد که دامها با کمبود شدید علوفه مرتعی مواجه هستند، کاهش دهد. گسترش تولید علوفه سبز غلات در مناطقی که کشاورزان زمین کمی در اختیار دارند و زراعت به صورت فشرده و پی در پی انجام می‌شود و دامداری منبع اصلی درآمد است، می‌تواند یک راه حل اساسی در زمینه تامین غذای دامهای محلی باشد. طبق برآوردهای انجام گرفته در صورت کشت ارقام مناسب گندم، جو و یولاف که قابلیت پنجه‌زنی زیاد داشته باشند و همچنین رعایت بهترین زمان برداشت علوفه و تنظیم شدت چرای دام می‌توان از 3 میلیون هکتار سطح زیر کشت غلات آبی کشور در حدود 30 میلیون تن علوفه تر، ضمن افزایش عملکرد محصول دانه برداشت نمود.

منابع

- 1- ستاد اجرایی طرح تعادل دام و مرتع. 1379. گزارش تلفیق طرح تعادل دام و مرتع، 150 ص.
- 2- شوکت‌فدایی، محسن و عباسعلی سندگل. 1378. مقدمه‌ای بر مدیریت دام و مرتع، جهاد سازندگی، دفتر طرح و برنامه‌ریزی و هماهنگی امور پژوهشی، 217 ص.
- 3- شیدایی، گودرز و ناصر نعمتی. 1355. مرتعداری نوین و تولید علوفه در ایران، سازمان جنگلها و مراتع کشور، 316 ص.
- 4- شیرمحمدی، داریوش. 1377. نگاهی اجمالی به جمعیت دامی، منابع غذایی دام و مدیریت مراتع در منطقه رویشی زاگرس، جنگل و مرتع جلد 39: 34-40.
- 5- فضیلتی، علی و هادی حسینی عراقی. 1364. مراتع کشور و روشهای مدیریت و اصلاح و احیا آن، انتشارات کمیته مشترک دفتر فنی مرتع و سازمان ترویج کشاورزی، 32 ص.
- 6- مصداقی، منصور. 1377. مرتعداری در ایران، آستان قدس، دانشگاه امام رضا (ع)، چاپ سوم، 259 ص.
- 7- مقدم، محمدرضا. 1377. مرتع و مرتعداری، انتشارات دانشگاه تهران، 470 ص.